

Füzi László: Alkat és mű

NÉMETH LÁSZLÓ 1901–1975*

Sose éreztem még ennyire mint Füzi Németh László monográfiájánál az elcsépett frázis igazát: a nyomtatott könyv másként hat, mint a kézirat. Mi több: merőben más valami. Más már egyszerűen azért, hogy könyv. Azaz kézbe fogható, könnyen lapozható és olvasható egység. És nem mellékes követelmény, hogy teljesértékűségéhez hozzátartozik a szépsége. Jelen esetben a puritán eleganciájú címlap és fedél, az arányos és szellős tükör (szinte hívogat a jegyzetelésre), a gonddal választott betűtípus, az olvashatóság mellett az oldal egységére is ügyelő sortávolság; a könyv még Fülep Lajos kényes tipográfiai ízlésének is megfelelhette. Aztán ahogyan nyomban kézbevetelkor, a Jegyzetek szedéséből és elrendezéséből kiderül a könyv helye a Németh László-irodalomban: a szerzőnek úgyszólván csak a tanítványi tisztesség miatt kell kiemelnie, hogy Grezsa Ferenc Németh László-filológiát megalapozó hármaskönyvének szellemében és nyomában kíván haladni; a *Németh László Vásárhelyi korszaká-hoz, Háborús korszaká-hoz és Tanú korszaká-hoz* hasonlóan szabadon és eltökélten.

Ezt erősíti meg a borító hátsó oldalára is fülnek került szöveg: „Nem az életút apró mozzanatainak összegyűjtése, feltárása miatt akartam megírni a könyvet, hanem azért, mert Németh életútjának egyes pillanataiban megéreztem a tizenkilencedik századra visszanyúló nyugalmat, kiegyensúlyozottságot. Aztán meg kellett tapasztalnom, hogy ez a nyugalom neki is csak kiragadott, idilli pillanatokban mutatkozott meg. A történet, amelyet a hagyományos írói életrajz eszközeivel szerettem volna elmondani, elmondhatatlannak bizonyult, mert ...”

Ezt az elmondhatatlan történetet mondja el, erről szól ez a könyv. Talán épp ezt jelzi a fedélen a cím alatt az a címmel azonos szélességű alig halványabb téglalap: egy üres könyvfedél?

S itt abba is hagyhatnám a bemutatást, az Olvasóra bízva a többit. Hisz a lektori jelentésben – ami Monostori Imre jóvoltából megjelent az Új Forrás áprilisi Németh László számában – részleteztem már a munka érdemeit; ami pedig a Szerzőt illeti, neki nyomban a kézirat első átolvasása után jeleztem lelkesedésemet az én – finoman szólva fősvény – levelezési gyakorlatomban szokatlanul hosszú levélben. Úgyhogy itt elegendő, inkább a bevezető tézisem igazolása mintsem a könyv méltatása végett, néhány példát említeni, ami csak itt a könyvben tűnt a szemembe.

* Elhangzott Kecskeméten, 2001. április 24-én az *Alkat és mű* könyvbemutatóján a Katona József Könyvtárban.

Kalligram Könyvkiadó
Pozsony, 2001
672 oldal, 3400 Ft

Mindjárt az elején Németh József *Naplójából* „a kicsike” születésének szakszerű leírása. (33–34.) Ezt persze az is magyarázhatja, hogy az idézett részletet néhány napja, április 18-án hallottam felolvasni a vásárhelyi gyönyörű Évfordulós Ünnepeken, (új-ból külön ünnep) Rapcsák polgármester úr kedves védnökségében, a frissen megjelent *Alkat és mű-ből*. Am az már aligha lehet független a nyomtatástól (kurzíválás és szem-betűnő idézőjelek), hogy olvasva milyen megdöbbentő (bár nem meglepő) hasonlóságot vélek felfedezni az apai *Napló* valamint az *Ember és szerep*, a *Tanu évek*, a *Magam helyett* kíméletlenül őszinte stílusában. A vásárhelyi felolvasást hallgatva ez a hasonlóság eszembe se jutott. Most viszont mint aki a *Nature-Nurture* vitában mindig is az utóbbi oldalán álltam, nem engedve czeizeli családfeleségcsábításoknak, fellapozom a Németh József *Napló* Füzi általi kiadását (Magvető 1993), ahol az *Előljáró sorok*ban a következőket olvasom: „Németh László életrajzi írásaiban – így a *Magam helyett* című emlékezésben – hosszasan foglalkozott szülei alakjával. Önmaga gyerekkorba visszavetített szemlélete az apai *Napló*ban megmutatkozó látásmódot vette át.”

Az *Alkat és mű-ből* azután kiderül, hogy Németh József emlékezései és *Naplója* miként épülnek az írásokba el egészen az *Irgalomig*, de ez már a kéziratból is nyomban látszott. Egyáltalában nem látszott viszont (vagy legalábbis nékem nem tűnt fel) a „Korai évek” vége felé olvasható mondat fontossága: „attételezen a huszadik századiság értékrendje viaskodott benne a tizenkilencedik századiság értékrendjével, ennek a két századnak a küzdelme jellemzi majd a világot.” (62.) Meglehet itt azért annyira szem-beszökő, mert a szemközti 63. oldalon tipográfiailag jól kiemelten ott áll a következő részfejezet címe: „VÁLSÁGOK”. Magából a tipográfiából sejthető így, hogy válságo-kon kell majd Németh Lászlónak magát keresztülküzdenie, mélyen megélt egyéni és kollektív válságokon, melyeket valamiképpen épp az említett két értékrend tusakodása involvált. De soha nem, vagy csak nagyon ritkán determinált. „Látni fogjuk, a válság-jelenségek megélése ellenére Németh egységet, harmóniát kereső gondolkodó volt, éle-tének húszas évek eleji válsága éppenséggel a megteremteni szándékozott világ lehe-telenségének megérzéséből fakad. Mindig törekedett egyfajta egységes világtérme-zésre és világmagyarázatra, még inkább a világ egységének megélésére, ennek az egy-ségnek az egyik alapzatát pedig a nemzet jelentette. Ugy is mondhatnánk, hogy a ti-zenkilencedik század által az egyén, a nemzet és a világ kapcsolódásában megteremtett hármasság az ő gondolkodását a számos egyeztetési nehézségek ellenére folyamatosan uralta. A nemzet szétesésének kamaszfejjel való megélése – ez a szétesés nemcsak terü-leti volt, hanem erkölcsi is – élete egyik legmeghatározóbb tapasztalatát jelentette.” (66.) Mint kortársai közül csaknem mindenkinek. Németh azonban velük ellentétben túllátott a trianoni ködökön. „Avagy talán nem mondta-e ki bátran a hatalommal szemben, hogy »a trianoni veszteséget húsz év alatt kitűnően megtanították velük. Minden iskolafolyosón van egy csomó tábla: ennyi sót, ennyi erdőt, ennyi ércet. De hogy Trianonnak borzalmai mellett előnyei is voltak, arról alig hallott még a művelt, tehát újságolvasó magyar. Pedig voltak, s talán okosabb lett volna az ország gondolko-dását velük táplálni, mint a Nagy- és Csonkaországot hasonlító süvegekkel...« Vagy éppenséggel a sokat emlegetett szárszói beszédben: »Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, még sivárabb, mint a régi katasztrófákkal ránk szakadók. Habsburg restauráció császár nélkül: így neveztem el. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágoztak fel, mi a szentistváni gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetlenséget.«”

Írhatta volna Füzi is, de nem ő írta. Rákos Péter írta, a Forrás 2001. áprilisi Németh László számában, *Nem tabu – legenda* című, N. L. mai helyére utaló írásában.

S ha még legalább „Mária Terézia birodalmáért” vállaltuk volna, hiszen onnét azért nyílt út, nyíltak utak Bessenyei, Kazinczy, Csokonai, Hajnóczy József, Domokos Lajos, Hatvani, Bolyai Farkas és a magyar felvilágosodás többi nagy képviselője felé. De – ahogyan azt majd Szűcs Jenő fogja kifejezni – a keservesen elavult és kegyetlen csonka társadalmi struktúra megőrzése végett vállaltuk, amihez még jól is jött ürügyként az ország megcsonkítása. Éppen ezt fejezi tán ki külön Németh László a Mária Teréziára való utalással?

Csonka-Magyarországon mindenesetre az általános értékrend-válságban mindig ott lapult az adott politikai és gazdasági keretekben megoldhatatlan társadalmi válság. Lapult, mert a politika és a publicisztika legfeljebb ha kerülgette, mint macska a forró kását, s kimondása, mint annyszor Magyarországon, most is az irodalomra maradt. Így hát Németh László – Füzi finom megérzéssel megrajzolt érzékeny és „felfokozott” tiszta „irodalmár” Németh Lászlója – gyakran „akarata” és (képzelt) „írói érvényesülése” ellenére a kritikusi pályára kerülve „a népi mozgalom előfutárainak, majd pedig kiteljesítőinek műveiben találta meg az új irodalommal szemben támasztott követelményeinek igazolását. 1928-ban már ideológiailag is közel került a kibontakozó népi mozgalomhoz, »teoretizáló írásai« éppenséggel ahhoz járultak hozzá, hogy a népi mozgalom megtalálja ideológiai arculatát, ahogyan azt Lackó Miklós írta. Ezekből az írásaiból erősen »kihallatszott« Szabó Dezső hangja, minden bizonnyal azért is, mert a társadalmi kérdések kapcsán más állásfoglalásra nem támaszkodhatott.” (100.) „A húszas évek elejének körvonalazatlan kiütkeresése ekkor a népiességben kötődött le, társakra talált, mozgalomra; irodalmon túlmutató társadalmi érdeklődése ebben a csoportosulásban érvényesülhetett. Később aztán sajátos mozgás jellemzi majd a mozgalommal való kapcsolatát. Miközben szervezőként és ideológusként is tevékeny részese lesz annak, addig önmagának elkötelezett íróként elfordul attól.” (102.)

Az ilyen előreutalások az *Alkat és mű*-ben az „idő” felcserélésével „tartam”-ra, segítenek megteremteni a pálya, sőt a mű egészének áttekinthetőségét; egészének és nem egységének, mert Füzi – Grezsa Ferenc jó tanítványaként – nem téveszti szem elől különböző korok Németh Lászlóinak különbözőségét. Az idő Tolnai Ottós – Esterházy Péteres kezelésével (hogy a jellegtelen és szinte csak félreérthető „posztmodern” nevet elkerüljem) Füzi megkíméli témáját az irodalomtudomány anatómiai teátrumától. Ez a szemléletmód teremti meg, meglehetősen sokkal inkább, mint a tudományosan kétségkívül sokkal jobban körülírható „alkat” az egymástól mégoly erősen különböző Németh Lászlók eleve elrendelt harmóniáját. Az élet minőségétől elválaszthatatlan, mert alapját képező sokféleség harmóniáját. „A tudományt, benne főképpen a történettudományt olyan erős elvonatkoztatásokkal bírónak tartom – írta Füzi az 1998-as *Lakatlan sziget*-ben –, amely a maga eszközeivel képtelen a valamikori élet teljességét feltárni.”

Németh László műve csak az életpályából érthető meg úgy-ahogy; ezért a teljes *Levelezés* nélkül Füzi nem is igen írhatta volna meg az *Alkat és mű*-vet, legalábbis nem így. A levelek nem egyszerűen valamiféle „hátteret” teremtenek a gazdag (és eddig is bőven hasznosított) önéletrajzi írásokhoz és naplókhoz, a levelek azt sugallják, hogy a megírhatatlan történet megírásához mindenekelőtt a diverzitást kell fokozni úgy, hogy az irodalomtörténeti legelőt fölválthassa valamiféle nem-irodalomtörténeti és nem-történettudományi, ám tán éppen ezért történeti virágos rét, ahol hirtelen más

összefüggésbe kerülnek és más jelentést öltenek a jólismert – többé-kevésbé jól ismert – részletek. *Horváthné meghal*, honi és külhoni művek kritikái, mezőföldi novellák, *Akasztófavirág*, *Emberi színjáték*, Proust és Joyce „hatás” Babits-varázs, Kerényi-görög-ség, találkozás tanulmányán keresztül és személyesen Gulyás Pállal, nemzedék-tudat (vagy komplexus? de nem komplexus-e valamiképpen mindenféle „tudat?”), családi és baráti konfliktusok, mérkőzés Ortega tizenkilencedik század kritikájával és saját korát illető válság-tudatával, sátorkőpusztai nyár, *Tanu* indulása... Ekkora diverzitás láttán érthető a történettudomány ítélete: „Magatartására inkább a bizonytalanság, a zavar, sokszor a kapkodás volt a jellemző» – írta Lackó Miklós”. Füzi perspektívájából azonban, legalábbis ami a művet illeti, másként látszik. „Németh bizonytalansága a koré volt, de ha az írások belső logikáját figyeljük, akkor azok a szétaprózottság ellenére is egységes rendbe állnak össze.” (146.) Netán épp a szétaprózottságból bontakoznak ki „a tájékozódás irányai”? Amelyek „szorosán kötődnek egymáshoz”, és végülis meghatározták a *Tanu-évek* történéseit csakúgy mint a folyóirat formáját és programját. A tájékozódás irányai készítették a *Tanu*-t a szembenézésre a világhistóriai jelennel? „1933 januárjától, Hitler hatalomra kerülésének pillanatától, noha akkor ez még nem látszott ilyen tisztán, az alternatívák leszűkültek, a végkifejletben pedig már csak az látszott, hogy mi az, amit őrizni kellett vagy lehetett, s hogy ezt mivel szemben kellett megtenni. Németh pontosan érzékelte a nemzedéket mozgató erőket. „Ha 1933 telén, ami könnyen megeshetett volna, nem Hitler, hanem a berlini kommunisták győznek – 1933 őszén a magyar irodalmi világ aligha siet az ormánsági magyarok sorsán megrendülni” – írta a *Tanu-évek*ben, s ennek megfelelően az ösztöneiben kellett éreznie kiválásának, elkülönülésének, eszméi megmutatásának pillanatát is. (...) S ha nem is tudta pontosan, hogy mi következik – érezni érezte, ezért mondhatjuk, hogy a történelem felől az utolsó pillanatban szólalt meg, az utolsó olyan pillanatban, amikor az ideológiai megnyilatkozásnak még értelme volt.” (194–195.) Ezzel Füzi megteremti a keretet a mozgalom, a rádiós szerep, a *Válasz*-indítás, a reform-kiábrándulás, a San remo-i pillanat, a *Magyarok Romániában*, a *Berzsenyi*, a *Gyász*, a *Villámfénynél*, a *VII. Gergely*, a köz(érdekű) magány szerepeihez és színpadaihoz.

„Életútjának ismeretében egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy az *Irgalom* ekkor nem íródott meg. (Holott a *Gyász*-szal egyidőben belefogott.) Bár nyilvánvalóan még mindig az *Emberi színjáték* hatása alatt az alkat teljességében gondolkozott, azaz úgy vélhette, hogy egyetlen időszak alatt képes lehet alkata ellentétes pólusainak megmutatására, ez nem következett be, az alkatból kivetített tulajdonságok az egyes korszakok alapvonásaivá váltak, ezek pedig a *Tanu* idején az elkülönülés irányába mutattak.” (198.) Az elkülönülés minden egyes formája és műve a tájékozódás sokféleségét szaporította. A *Tanu*-ban felragyogó tűzijáték jellemzésére Füzi kiváló szemmel idézi Szabó Zoltán emigrációs nagy tanulmányát *A tusakodó ember*-ről, s igazolja a nagy emigráns véleményét, hogy a *Tanu* csakugyan csak egy abszolút szöveghű – tehát a megjelenési sorrendet is megőrző – Pléiade-szerű kritikai kiadásból lenne megérthető.

De nem fogadja el – ez is elkerülte a figyelmemet a kézirat formában – Szabó Zoltán „természetes ember” és „artificiális ember” megkülönböztetésének merev alkalmazását, s még kevésbé az 1935-tel megvont határ utáni hanyatlás elméletét az „artificiális ember” felülkerekedésével Németh Lászlóban. Szabó Zoltán írásai láthatóan nagyon fontos szerepet töltenek be Füzi gondolkozásában, így kiváltképpen jelentős a *Tanu* utáni Németh László Szabó Zoltánétól erősen eltérő értékelése az *Alkat*

és mű-ben. (A levelezés mellett elsősorban Grezsa korszak-monográfiáira, Domokos Mátyás könyveire és tanulmányaira, Lakatos István Németh László naplóira és Kronológiájára, továbbá a háború utáni időkből Sándor Iván és a jelen recenzens cikkeire hivatkozik itt Füzi, s *Németh László vásárhelyi korszaká-t* Grezsa szellemében s hármaskönyvéhez foghatóan folytatja Németh László sajkódi korszakával és az elhallgatás korszakával.

Az azonban már megint csak a könyv kiemelő tipográfiájában ötlött a szemembe, hogy az *Alkat és mű*-ben egyetlen nagy fejezet íveli át az 1935-tel kezdődő és 1956 végével záruló periódust. Németh László élete szempontjából és a könyv „huszadik századiság értékrendje – tizenkilencedik századiság értékrendje” perspektívájából több mint logikusan: szépen. „Németh László mélyen érezte a »huszadik századiság« erőszakos, egyéniséget pusztító vonásait. Az első világháború által elindított folyamatok, apja háborúba vonulásával, hadifogságba kerülésével, családjá szétesésével közvetlenül befolyásolták életútját, a nemzeti közösség szétesése szintén meghatározta gondolkodását, mintha nem is törekedett volna másra, mint hogy ezekkel a folyamatokkal szembehelyezkedjen, s az egyén, valamint a közösség jogait hirdesse. Közben azonban ő is az első világháborúban megszületett huszadik század gyermeke volt, abban a vonatkozásban mindenképpen, hogy, miképpen Sándor Iván írta, ideológiai ajánlatot tett a világnak, nem beszélve arról, hogy gondolkodását a század új szellemi jelenségeihez kapcsolta. 1935-öt vagy 1937-et követően – a változások időpontját nehéz pontosan meghatározni – aztán nemcsak az életét körülvevő világban, hanem gondolkodásában is alapvető változás következett be. A külső világ erőszakosabbá vált, Németh gondolkodása pedig szembefordult a világgal, s mintha az egyén világának tizenkilencedik századi módon való felépítésére törekedett volna. Időérzékelése szerint 1935 után a modernitás irányába »ajánlattevéseknek« már nem volt meg az értelme, az egymással szemben álló két nagy ideológiai áramlat felülre kerülése eltüntette az ideológiai megközelítés lehetőségét. Noha fogalmilag nem tisztázta az ideológiai ajánlattevés és a magyar koncepció közötti különbségeket, nyilvánvaló, hogy 1935–37 után már a kiütközés egészét lehetetlennek tartotta. Írásaiban, leveleiben többször utalt erre, az *Utolsó kísérlet* tervrajzában például –” (263) és sorjázna a dokumentumok, melyek nemcsak a tézist igazolják, de fényt derítenek Németh László háborún-felszabaduláson-totalitárianizmusokon átívelő viaskodására is a huszadik századiság rémségeivel és kényszereivel, ahogyan a fejezetcím mondja: *Az idő szorításában*.

Telitalálat a fejezet befejezése, ahogyan a *Galilei*-dráma sorsának elemzésével s a Németh-Rákosi beszélgetés felvillantásával bevezeti az *Ezerkilencszázötvenhat* részfejezetet (hézagpótló az egész Németh-irodalomban) s Magdának s férjének, Némethy Lászlónak – Németh László az ő nyaralójukat örökölte meg Sajakódon – Nyugatra távozásával végzi. „Németh a karácsonyt Pesten töltötte, december végén pedig elfogadta a balatonfüredi kórház igazgatójának hívását, magas vérnyomása miatt befeküdt a kórházba. Nem tudta, hogy milyen irányba mozdul majd a sorsa, azt azonban érezte, hogy új korszak kezdődik az életében.” (477.)

Az új korszak fejezete – *Remény és reménytelenség között* – valóságos *Németh László sajkódi korszaka*, Grezsa Ferenc három könyvcímének értelmében használva a szót. Valószínűleg mai süket kritikai életünkben is ki fogja váltani a könyveket felébresztő reflexiókat – melyek nélkül még a legnagyobb könyv is Csipkerózsika-álmát alussza –, úgyhogy itt elegendő arra figyelmeztetni, hogy a fejezet ugyanúgy, ugyanolyan természetesen és mesterien épül a korszak nagy regényére, az *Irgalom*-ra, mint ahogyan az

előző fejezet épült a háborúvéget és a felszabadulást törésmentesen átívelő *Iszony*-ra. Meglehet épp ez az újfajta „irodalomcentrikusság” (különben szintén Grezsa-örökség) a legszebb (és nem a legjobb; a magyar nyelvben nincs kettős jelentésű „schön” és „harasó”) cáfolata vagy korrekciója a régi s újabb kritikákban-értékelésekben megjelenő Németh László képeknek és fantomoknak. Az „árva Németh László”-t beleértve. Erről azonban már nem a könyvbemutatóon kell szólni.

Itt még csak néhány kötekedő szót szeretnék fűzni- ennyi dicséret után kötelezőnek érzem – *Az idő szorításában* fejezet elejéhez: „Az 1935 utáni történelmi súlyú események ismertek: ...” kezdi a fejezet. Hát, mondjon bármit Francois Furet – nem ismertek. Még megbízható adatok szintjén sem, nemhogy megérthetőség tekintetében. Ami persze nem azt jelenti, hogy ne lennének értelmezhetőek, sőt értelmezendőek. Éppen ennek az „*Ismeretlen birtok*”-nak egyik fejezetét, nekünk nagyon fontos fejezetét írta meg, írja Füzi. Immár a jelen könyvét előkészítő *Lakatlan sziget* óta. Tizenkilencedik századi tisztességgel, megőrizve a huszadik század egyik legnagyobb felfedezésének, a határozatlansági relációnak, a bizonytalanság elkerülhetetlenségének az élményét és érvényét. Mert még magára a tizenkilencedikszázadiség-huszadikszázadiség fogalompárra is valamiféle történeti Heisenberg-reláció érvényes; hiszen a huszadik század borzalmaiból jónéhány, s nem is csak csírájában, meglehető a tizenkilencedikben is. És szerencsére maradt tizenkilencedik – sőt tizennyolcadik-századiség a szerencsétlen huszadikban is. S magában az „értékrend” szóösszetételben mi az „érték” és a „rend” viszonya? Olykor szinte attól fél az ember, hogy valamiféle „*Iszony*”.

Füzi *Németh László*jának egyik fő sajátossága (Gáll Ernő értelmében értve a szót) éppen az, hogy segít tisztázni a saját – tehát az önmagának kijelölt –, de meg nem értett vagy talán meg sem érthető területén az efféle krónikusan magától értetődőnek, sőt természetesnek tekintett fogalmakat – miét is? Mondjuk talán, „stílusosan” („a magyarság ízlés kérdése is”, tanította Füzi sokkal több mint mestere, mert életre szóló inspirátora Ilia Mihály), hogy „artificialitását”. Ami jelen esetben annyit jelent, hogy „sajátértékét”. Pontosan Heisenberg értelmében.

Meglehet épp ezáltal mutatja fel Füzi Németh László hatalmas életművében nem az egészet, nem a teljességet, nem az egyetemességet, pláne nem a mindentudás ígézetét, hanem a sajátosság méltóságát. Mert ez teremt az óriási opuszban harmóniát. Hogy aztán caelestist vagy mundanát? Döntse el ki-ki magának

Vekerdi László